

Grażyna B. Szczygiel

Uniwersytet w Białymstoku

g.szczygiel@uwb.edu.pl

Regulacje kodeksu karnego wykonawczego dotyczące wykonywania kary pozbawienia wolności wobec nieletnich z perspektywy standardów międzynarodowych

Provisions of the Executive Penal Code related to enforcement of the penalty of imprisonment in relation to minors from the standpoint of international standards

Abstract: Given the numerous dysfunctions related to penitentiary isolation, the presence of young persons in penal institutions results in a number of problems. All such problems lead to the question of how to act in relation to this group of defendants - taking into account their shortcomings and needs - who started their adult lives in conditions that are completely different from those in which they continue their lives after their release from prison, so as to prevent their recidivism. The importance of this problem is demonstrated by the fact that a decision was made in the international forum to prepare guidelines concerning the ways to act in relation to minor prisoners. Of particular importance among the numerous documents are the United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty and the European Rules for Juvenile Offenders Subject to Sanctions or Measures. This calls for looking at the domestic regulations from the standpoint of the recommendations contained in those documents. The article focuses on the objectives of the penalty of imprisonment, the forms of activation of prisoners, and their preparation for release from penal institutions.

Keywords: underage, juvenile, penalty of imprisonment, penal institution, individual impact program

Słowa kluczowe: nieletni, młodociany, kara pozbawienia wolności, zakład karny, indywidualny program oddziaływania

1. Postępowanie z nieletnimi sprawcami przestępstw nie ma zbyt długiego rodowodu. Ustawodawstwa karne krajów europejskich do niemal połowy XIX w. „nie czyniły poważniejszej różnicy pomiędzy odpowiedzialnością karną dorosłych i nie-

letnich”¹. Tak więc nieletnich skazywano na więzienie, często nawet długoletnie. Od drugiej połowy XIX wieku obserwujemy stopniowe zmiany. Dostrzeżenie odmienności psychofizycznej nieletnich uzasadniało potrzebę wypracowania szczególnych zasad odpowiedzialności za czyny zabronione, a także zasad postępowania z tą grupą nieletnich, która trafia do zakładu karnego. Zadanie istotne, ale i niełatwe, o czym świadczą – prowadzone od wielu lat – dyskusje na konferencjach i kongresach poświęconych zapobieganiu przestępczości. Efekty rozlicznych debat to dokumenty wypracowane na forum Organizacji Narodów Zjednoczonych, jak i Rady Europy, a dotyczące takich kwestii jak: określenie wieku odpowiedzialności karnej nieletnich, katalogu środków reakcji prawnokarnej na popełnione przez nich czyny zabronione oraz wykonywanie kary pozbawienia wolności. O wadze problemu postępowania z nieletnimi w izolacji świadczy fakt, iż mimo wypracowanych na forum międzynarodowym dokumentów odnoszących się do wykonywania kary pozbawienia wolności, a więc Wzorcowych reguł minimalnych ONZ dotyczących postępowania z więźniami² i Europejskich Reguł Więziennych³, zdecydowano się na opracowanie zaleceń dotyczących wyłącznie skazanych nieletnich, czyli, zgodnie z Konwencją o Prawach Dziecka⁴, istot ludzkich poniżej 18 lat. Wśród licznych dokumentów należy wskazać przede wszystkim na Reguły NZ dotyczące ochrony nieletnich pozbawionych wolności⁵ oraz Zasady europejskie dotyczące kar i środków alternatywnych stosowanych wobec nieletnich⁶.

Opracowanie tych dokumentów wydaje się w pełni zasadne. Skazani nieletni to grupa specyficzna wśród ogółu skazanych przebywających w zakładach karnych, nie tylko ze względu na właściwości psychofizyczne. To grupa, która wejście w dorosłość rozpoczyna w warunkach istotnie odbiegających od tych, do których powrócą już jako ludzie dorośli. Pobyt osoby młodej – właściwie dziecka – w zakładzie karnym, zważywszy na rozpoznane rozliczne dysfunkcje izolacji penitencjarnej, rodzi pro-

1 Zob. Z. Sienkiewicz, *Dyrektywy wymiaru kary wobec nieletnich i młodocianych*, (w:) T. Kaczmarek (red.), *System Prawa Karnego. Nauka o karze. Sądowy wymiar kary*, T. 5, Warszawa 2015, s. 356 i n.

2 Rezolucja ONZ Minimum Traktowania Więźniów (tzw. Reguły Mandeli) przyjęte 7 października 2015 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ; www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Regul.Mandeli.pdf (data dostępu: 7.02.2017 r.).

3 Rekomendacja Rec(2006)2 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich Rady Europy, Europejskie Reguły Więzienne przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 11 listopada 2006 r. na 952. posiedzeniu delegatów, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2011, nr 72-73, s. 33-69.

4 Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. 1991 Nr 120, poz. 526).

5 Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 45/113 przyjęta dnia 14 grudnia 1990 r. Tekst „Archiwum Kryminologii” 1991, t. XIX, s. 269-283.

6 Zalecenie CM/Rec (2008)11 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich, przyjęte w dniu 5 listopada 2008 r. na 1040. zebraniu Zastępców Ministrów, P.J. Jaros, *Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy*, Warszawa 2012, s. 557-581.

blem jak postępować z tą grupą skazanych, uwzględniając ich deficyty i potrzeby, by nie powrócili na drogę przestępstwa.

Wprawdzie większość dokumentów dotyczących nieletnich to dokumenty o charakterze *soft law*, lecz określone w nich minimalne standardy humanitarnego traktowania nieletnich, nie wiążąc poszczególnych państw, stanowią dla nich wskazówki istotne przy opracowywaniu zasad postępowania ze skazanymi nieletnimi w izolacji penitencjarnej. Skłania to do spojrzenia na rodzime regulacje z perspektywy tych standardów.

2. Na wstępie należy zauważyć, iż odpowiedzialność karna nieletnich – zarówno w dokumentach o charakterze uniwersalnym⁷, jak i regionalnym⁸ – jest traktowana jako wyjątkowa. Nie określono zakresu wieku odpowiedzialności karnej nieletnich, pozostawiając to poszczególnym państwom. Twórcy dokumentów sugerują jedynie, aby nie była ona zbyt niska, zaś przy jej określaniu powinna być uwzględniana dojrzałość emocjonalna, umysłowa i intelektualna dzieci. W państwach Unii Europejskiej – jak wynika z opinii Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego⁹ – niektóre kraje opracowały odrębny system sankcji, inne natomiast stosują takie same kary jak w stosunku do dorosłych, lecz z uwzględnieniem pewnych ograniczeń i złagodzeń. W przypadku górnej granicy odpowiedzialności nieletnich panuje w większości państw zgodność (18 lat z możliwością rozszerzenia do 21 lat w niektórych krajach), zaś w przypadku granicy dolnej różnice są istotne (wiek od 7 lat do 16 lat).

Najsurowszą, z katalogu środków reakcji prawnokarnej, karę, a mianowicie pozbawienie wolności – zarówno we Wzorcowych regułach minimum NZ dotyczących wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (pkt 17.1.c), jak i w Zasadach europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec nieletnich (pkt 10) oraz w Wytocznych Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru spra-

7 Wzorcowe reguły minimum NZ dotyczące wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (Reguły Bejińskie), Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 40/33 przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne dnia 29 listopada 1985 r. Tekst (w:) „Archiwum Kryminologii” 1993, t. XIX, s. 245-267; Reguły NZ dotyczące ochrony nieletnich pozbawionych wolności. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 45/113 przyjęta dnia 14 grudnia 1990 r. Tekst (w:) „Archiwum Kryminologii” 1990, t. XIX, s. 269-283.

8 Zalecenie CM/Rec(2008)11 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich; Wytoczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dziecka przejęte w dniu 17 listopada 2010 r. na 1098. posiedzeniu Zastępców Ministrów. Tekst (w:) Prawa dziecka..., *op. cit.*, s. 635-652.

9 Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego z dnia 15 marca 2006 r. w sprawie zapobiegania przestępczości nieletnich, sposobu postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich w Unii Europejskiej (2006/C 110/13), Dz.Urz. UE C 110 z 9.05.2006, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A52006IE0414> (data dostępu: 7.02.2017 r.); Zob. także V. Konarska-Wrzosek, Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce, Warszawa 2013, s. 33; P. Kobes, Orzekanie i wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec nieletnich w Polsce, Warszawa 2015, s. 274-325.

wiedliwości przyjaznego dla dziecka¹⁰ (pkt 19) – potraktowano jako środek ostateczny, zalecając korzystanie z niego w wyjątkowych wypadkach i na możliwie krótki okres. Autorzy Wzorcowych reguł minimum NZ dotyczących wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (reg. 17.1) sugerują korzystanie z tego środka wówczas, gdy nieletni jest winny poważnego czynu połączonego z użyciem przemocy wobec innej osoby, albo w związku z uporczywym popełnianiem innych poważnych przestępstw i tylko wówczas, gdy żadna inna sankcja nie byłaby odpowiednia i nie mogłaby zapewnić bezpieczeństwa publicznego.

Zasada subsydiarności kary pozbawienia wolności jest respektowana, o czym świadczy liczba nieletnich przebywających w zakładach karnych. W 2013 r. skazani nieletni (poniżej 18 lat) stanowili 0,1-3,1% ogółu skazanych, a w wielu krajach obecnie nie ma takich więźniów:

Finlandia	0,05%	Szwecja	0,0%	Holandia	0,0%
Słowenia	0,08%	Norwegia	0,0%	Dania	0,03%
Niemcy	0,1%	Irlandia	0,1%	Chorwacja	0,08%
Austria	0,1%	Włochy	b.d.	Belgia	0,07%
Francja	0,09%	Bułgaria	0,06%	Portugalia	0,04%
Hiszpania	0,0%	Anglia i Walia	0,1%	Czechy	0,09%
Rumunia	0,15%	Turcja	1,4%	Węgry	3,1%
Słowacja	0,09%	Estonia	1,2%	Łotwa	0,05%
Litwa	0,06%	Rosja	0,07%	Polska	0,05%*

*T. Szymanowski, *Przestępczość i więziennictwo w krajach europejskich (na podstawie informacji statystycznych)*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2016, nr 90, s. 36.

Przechodząc do regulacji krajowych, na wstępie należy zaznaczyć, iż granica wieku, od której nieletni może odpowiadać na zasadach określonych w kodeksie karnym to 15 lat. Odpowiedzialność karną nieletnich z przedziału wiekowego 15-17 lat ustawodawca traktuje wyjątkowo. Nieletni może odpowiadać tylko za czyny o wysokim stopniu społecznej szkodliwości (art. 10 § 2 kk.)¹¹. Decyzja pozostaje

10 Wytyczne Komitetu Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dziecka przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 17 listopada 2008 r. na 1098. posiedzeniu Zastępców Ministrów. Tekst (w:) Prawa dziecka. Dokumenty..., *op. cit.*, s. 635-652.

11 Art. 134 kk. (zamach na życie prezydenta RP), art. 148 § 1 i 2 lub 3 kk. (zabójstwo w typie podstawowym i we wszystkich odmianach kwalifikowanych), art. 156 § 1 lub 3 kk. (umyślny występki spowodowania ciężkiego uszczerbku na zdrowiu oraz jego kwalifikowanej odmiany przez nieumyślne następstwa w postaci śmierci ofiary), art. 163 § 1 lub 3 kk. (umyślny występki spowodowania zdarzenia powszechnie niebezpiecznego, w tym także odmiany kwalifikowanej przez nieumyślne następstwo w postaci śmierci człowieka lub ciężkiego uszczerbku na zdrowiu wielu osób), art. 16 kk.

w gestii sądu, a ten, zgodnie z wolą ustawodawcy, powinien ustalić, czy za odpowiedzialnością przemawiają: okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste, a w szczególności, czy poprzednio stosowane środki wychowawcze lub poprawcze okazały się nieskuteczne. Wobec sprawcy, który w chwili popełnienia przestępstwa nie ukończył 18 lat, sąd nie może orzec kary dożywotniego pozbawienia wolności (art. 54 § 2 kk.). Orzeczona zaś nieletniemu (15-17 lat) kara nie może przekraczać dwóch trzecich górnej granicy ustawowego zagrożenia przewidzianego za przypisane przestępstwo. Sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary.

Z danych Centralnego Zarządu Służby Więziennej¹² wynika, iż w 2015 r. w zakładach karnych nie było skazanych w grupie wiekowej 15-17 lat, a skazanych w przedziale wiekowym 17-18 lat było 50.

Wracając do dokumentów międzynarodowych zawierających zalecenia dotyczące postępowania z nieletnimi w izolacji penitencjarnej trzeba podkreślić, iż wszystkie zalecenia podporządkowane są głównej zasadzie kierowania się dobrem dziecka.

Na wstępie należy wskazać na nakaz oddzielania nieletnich od dorosłych w zakładach karnych. Godzi się zauważyć, iż nakaz taki został wyartykułowany w Konwencji o Praw Dziecka (art. 37) oraz w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych¹³, który obejmuje tym nakazem także młodocianych (art. 10 pkt 3). To zalecenie zawarto również w Regułach NZ dotyczących ochrony nieletnich pozbawionych wolności (pkt 26.3), a w płaszczyźnie regionalnej w Zasadach europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec sprawców nieletnich. Twórcy zasad dopuszczają odstępstwo od tego zakazu w pojedynczych przypadkach, gdy pozostaje to w najlepiej pojętym interesie nieletniego (pkt 59.1).

Przechodząc do oceny rodzimych regulacji należy zwrócić uwagę, iż nieletni odpowiadający na zasadach określonych w kodeksie karnym po przekroczeniu murów

---

(umyślny występki piractwa wodnego lub powietrznego, a także odmiany kwalifikowane stanowiące zbrodnie), art. 173 § 1 lub 3 kk. (umyślny występki spowodowania katastrofy w ruchu lądowym, wodnym i powietrznym oraz odmiany kwalifikowane przez nieumyślne następstwo w postaci śmierci człowieka lub ciężkiego uszczerbku na zdrowiu wielu osób), art. 197 § 3 lub 4 kk. (odmiany kwalifikowane zgwałcenia), art. 223 § 2 kk. (napaść na funkcjonariusza publicznego lub osobę do pomocy mu przybraną, której skutkiem jest ciężki uszczerbek na zdrowiu ofiary napaści), art. 252 § 1 lub 2 kk. (wzięcie lub przetrzymywanie zakładnika w typie podstawowym i kwalifikowanym), art. 280 kk. (rozbój typ podstawowy i kwalifikowany). Zob. krytyczne uwagi odnoszące się do katalogu przestępstw K. Kobes, *Zasada proporcjonalności w postępowaniu z nieletnimi*, (w:) T. Dukiet-Nagórska (red.), *Zasada proporcjonalności w prawie karnym*, Warszawa 2010, s. 482.

12 MS CZSW Roczna informacja statystyczna za rok 2015, <http://sw.gov.pl/Data/Files/001c169lidz/rok-2015.pdf> (data dostępu: 7.02.2017 r.).

13 Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 16 grudnia 1966 r. przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne ONZ, ratyfikowany przez Polskę dnia 23 marca 1976 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167 załącznik).

zakładu karnego nabywa status młodocianego i są wobec niego stosowane zasady właściwe dla tej kategorii skazanych¹⁴. Tak więc, zgodnie z art. 84 kkw., odbywa karę w zakładzie karnym dla młodocianych. Ustawodawca dopuszcza, jeżeli jest to uzasadnione potrzebami oddziaływania, odbywanie przez skazanego dorosłego za jego zgodą kary w zakładzie dla młodocianych, pod warunkiem, iż jest to skazany po raz pierwszy i wyróżnia się dobrą postawą. Godzi się zaważyć, iż w zakładach karnych dla młodocianych odbywają karę skazani, którzy nie ukończyli 17. roku życia. Skłania to niektórych przedstawicieli doktryny¹⁵ do postulowania wyodrębnienia zakładu karnego dla nieletnich. Czy jest to konieczne? Ustosunkowanie się do tej kwestii wydaje się zasadne po rozważeniu, czy obowiązujące regulacje, a przede wszystkim odnoszące się do skazanych młodocianych, uwzględniają standardy międzynarodowe dotyczące nieletnich.

Kolejna kwestia, do której odniesiono się w standardach międzynarodowych, to cel postępowania z nieletnimi w izolacji. Zdaniem twórców, zarówno Wzorcowych Reguł Minimum NZ dotyczących ochrony nieletnich pozbawionych wolności, jak i Zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec nieletnich, pobyt nieletniego w izolacji należy wykorzystać na kształtowanie rozwoju jego osobowości i umiejętności społecznych, wzmacnianie poczucia własnej godności i odpowiedzialności w celu ułatwienia integracji w społeczeństwie i tym samym zapobieżenia powrotowi do przestępstwa. Realizacji tego celu ma służyć, w ocenie autorów Reguły NZ (reg. 13), wykonywanie kary w warunkach zapewniających nieletnim korzystanie z praw obywatelskich, gospodarczych, politycznych, społecznych i kulturowych. Także w Zasadach europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec nieletnich (pkt 50) za istotne uznano stworzenie warunków do poszanowania praw nieletniego oraz warunków dla utrzymania czy poprawy jego zdrowia fizycznego i psychicznego.

W Wytycznych Komitetu Ministrów RE w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dziecka wskazano katalog praw, w ocenie autorów dokumentu, szczególnie istotnych (pkt 21). Są to: prawo do utrzymywania kontaktów z rodziną i przyjaciółmi, odpowiedniej edukacji, opieki medycznej, korzystania z wolności my-

---

14 W.G. Rodakiewicz, Młodociani przestępcy w prawie karnym wykonawczym, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2000, t. 5, s. 129; H. Machel, Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski. Studium penitencjarno-pedagogiczne, Kraków 2006, s. 207; T. Bulenda, Kategoryzacja w postępowaniu penitencjarnym, (w:) T. Bulenda, W. Knap., Z. Lasocik (red.), Więziennictwo na początku XXI wieku. III Kongres Penitencjarny, Warszawa 2007, s. 103-104 oraz tego autora Uwwięzieni w okresie małoletniości. Wokół kategoryzacji osób pozbawionych wolności, (w:) A. Rzepliński, I. Rzeplińska, M. Niełacna, P. Wiktorska (red.), Pozbawienie wolności – funkcje i koszty. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego, Warszawa 2013, s. 455.

15 Zob. V. Konarska-Wrzošek, Zakład poprawczy czy zakład karny dla nieletnich?, (w:) Pozbawienie wolności – funkcje i koszty. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego, *op. cit.*, s. 90; P. Kobes, O potrzebie stosowania systemu wykonywania kary pozbawienia wolności wobec nieletnich sprawców przestępstw, „Prokuratura i prawo” 2015, nr 1, s. 68.

śli, poglądów i wyznania, dostępu do edukacji fizycznej i sportu, dostępu do programów, które przygotowują do powrotu do społeczeństwa.

W płaszczyźnie poszanowania praw skazanego istotna jest wiedza o przysługujących mu prawach. Zarówno w Regulach NZ dotyczących ochrony nieletnich pozbawionych wolności (pkt 24), jak i w Zasadach europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych (pkt 62.3) szczególny nacisk położono na poinformowanie nieletniego o jego prawach i obowiązkach. Twórcy Zasad europejskich zwracają uwagę także na zagwarantowanie prawa do złożenia skargi na decyzje organu wykonującego karę i poinformowanie o podmiotach władnych do rozpoznania skargi oraz podmiotach udzielających pomocy skazanym. Zaś twórcy reguł NZ zalecają niecenzurowanie skarg kierowanych do władz sądowych (pkt 76).

Nasz ustawodawca, już na etapie orzekania kary wobec nieletniego, preferuje oddziaływanie wychowawcze (art. 54 kk.). Na etapie wykonywania kary pozbawienia wolności twórcy kodeksu karnego wykonawczego, wychodząc z koncepcji poszanowania praw człowieka do decydowania o sobie, przyjęli, iż wykonywanie kary ma na celu wzbudzenie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądanego postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa (art. 67 kkw.). Nawiązując do głównych zasad Konstytucji (art. 30 i 40)¹⁶, wszelkie działania skierowane na zmianę postaw skazanego powinny być, jak wynika z art. 4 kkw., prowadzone przy respektowaniu zasady humanizmu i poszanowania godności ludzkiej skazanego oraz bezwzględnym zakazie tortur lub niehumanitarnego albo poniżającego traktowania i karania skazanego. Zapewnienie skazanym przestrzegania ich praw, a zwłaszcza humanitarnych warunków bytowych, poszanowania godności skazanego, opieki zdrowotnej i religijnej, humanitarnego traktowania osób pozbawionych wolności należy do podstawowych zadań Służby Więziennej¹⁷.

Ustawodawca określając status osoby pozbawionej wolności podkreśla, że skazany po przekroczeniu bramy zakładu karnego zachowuje prawa i wolności obywatelskie, a ich ograniczenie może wynikać jedynie z ustawy oraz wydanego na jej podstawie prawomocnego orzeczenia (art. 4 § 2 kk.). O podmiotowym traktowaniu skazanego świadczy także określenie jego praw i obowiązków jako użytkownika zakładu karnego¹⁸. Normują one, jak zauważa T. Szymanowski¹⁹, zasadnicze dziedziny życia w zakładzie karnym, a więc warunki bytowe, łączność ze światem zewnętr-

16 Z. Hołda, (w:) Z. Hołda, K. Postulski, Kodeks karny wykonawczy. Komentarz, Gdańsk 1998, s. 32; M. Płatek, Rola prawa karnego wykonawczego w zapobieganiu przestępczości, „Studia Iuridica” 2000, nr XXXVIII, s. 116.

17 Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej (Dz.U. Nr 79, poz. 523).

18 Z. Hołda, Status prawny skazanego odbywającego karę pozbawienia wolności (ze szczególnym uwzględnieniem statusu zakładowego), Lublin 1988, s. 20.

19 T. Szymanowski, Prawo karne wykonawcze z elementami polityki karnej i penitencjarnej, Warszawa 2017, s. 334.

nym, wszelkie formy aktywności w czasie odbywania kary i gwarancje przestrzegania praw służących skazanemu.

Mówiąc o prawach skazanego, nie można pominąć dwóch istotnych kwestii, a mianowicie wiedzy o prawach i wiedzy o instrumentach umożliwiających wyegzekwowanie przestrzegania praw. Dostrzega to ustawodawca, zobowiązując administrację zakładu karnego do zapoznania skazanego – podczas pobytu w celi przejściowej – z podstawowymi aktami prawnymi dotyczącymi wykonywania kary pozbawienia wolności (art. 79b § 1 kkw.). W przypadku skazanych nieletnich istotne jest szczegółowe omówienie podstawowych praw i obowiązków skazanego oraz wskazanie instrumentów wyegzekwowania przestrzegania praw, instrumentów, które ustawodawca pozostawia w gestii skazanego i trybu korzystania z nich. Te instrumenty to: prawo do składania skarg, wniosków i prośb organowi właściwemu do ich rozpatrzenia pod nieobecność innych osób, administracji zakładu karnego, kierownikom jednostek organizacyjnych Służby Więziennej, sędziemu penitencjarnemu, prokuratorowi i Rzecznikowi Praw Obywatelskich (art. 102 pkt 10 kkw.) oraz prawo kierowania skarg do organów powołanych na podstawie ratyfikowanych przez nasze państwo umów międzynarodowych dotyczących ochrony praw człowieka (art. 103 kkw.). Skazany może zaskarżyć do sądu decyzję sędziego penitencjarnego, dyrektora zakładu karnego, komisji penitencjarnej z powodu jej niezgodności z prawem (art. 7 kkw.).

Twórcy Zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec nieletnich szczególną uwagę przywiązują do aktywizacji skazanych, zalecając tworzenie indywidualnych planów uwzględniających różne formy aktywności, które umożliwią nieletniemu nabycie kompetencji i umiejętności, pozwalających na integrację w społeczeństwie (pkt 79.2). W katalogu zalecanych form aktywności wskazano: nauczanie szkolne, szkolenie zawodowe, terapię zawodową i zajęciową, szkolenie z postawy obywatelskiej, szkolenie z umiejętności i kompetencji społecznych, kontrolę agresji, terapie odwykowe, terapie indywidualne i grupowe, zajęcia z wychowania fizycznego i sport, kształcenie na uczelniach wyższych lub dalszą edukację, uregulowanie długów, programy naprawcze i zadośćuczynienie za popełnione przestępstwo, zajęcia wykonywane w czasie wolnym i zainteresowania, zajęcia wykonywane w danej społeczności poza instytucją, przepustki dzienne i inne formy przepustek, przygotowanie do zwolnienia i dalszej opieki (pkt 77). Szczególną uwagę zwrócono na edukację, sugerując by zajęcia szkolne miały pierwszeństwo wobec obowiązku pracy (pkt 78.1).

Oczywiście to są sugestie, gdyż konstruowanie indywidualnych planów reintegracji powinna poprzedzać ocena deficytów, potrzeb i ryzyka, na co zwrócono uwagę także w zaleceniu Komitetu Ministrów dotyczącym nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz systemu wymiaru sprawiedliwości wobec

nioletnich (pkt 19)²⁰. Nie mniej istotne i godne uwzględnienia, jak sugerują twórcy Zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec nieletnich (pkt 76.2), są potrzeby związane z wiekiem, pochodzeniem społecznym, fazą rozwoju i popełnionym przestępstwem. Także w wydanych w kilka lat później Wytocznych Komitecie Ministrów Rady Europy w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dla dziecka zwrócono uwagę na umożliwienie dostępu do programów przygotowujących do powrotu do społeczeństwa, a uwzględniających potrzeby emocjonalne i fizyczne nieletnich, relacje rodzinne.

Proces diagnozowania zaleca się rozpocząć w jak najkrótszym czasie po przybyciu nieletniego do zakładu karnego. Wówczas nieletni powinien zostać poddany badaniom medycznym, powinna być przeprowadzona rozmowa z nim i dokonana ocena psychologiczna, edukacyjna i społeczna. Za istotne autorzy Zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec nieletnich (pkt 62.6.d) uznają uwzględnienie przy konstruowaniu indywidualnego planu opinii nieletniego i systematyczne zachęcanie nieletnich do udziału w różnych formach aktywności.

Te zalecenia także wypełniamy. Ustawodawca wśród środków oddziaływania (art. 67 § 3 kkw.) wskazuje na pracę sprzyjającą zdobywaniu odpowiednich kwalifikacji, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym oraz środki terapeutyczne. Oczywiście nie jest to katalog zamknięty. Ustawodawca wskazał tylko najistotniejsze formy aktywności, co nie wyłącza określenia innych oddziaływań w zależności od stwierdzonych deficytów i potrzeb skazanego w indywidualnym programie oddziaływania, który realizowany jest w systemie programowanego oddziaływania, a do tego systemu obligatoryjnie kierowani są skazani nieletni²¹.

Wychowawca opracowuje, jak wynika z rozporządzenia w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych²², przy udziale skazanego indywidualny program oddziaływania, wykorzystując wyniki badań osobopoznawczych, a więc: analizy dotyczące danych osobowych skazanego, informacje dotyczące jego życia rodzinnego, kontaktów społecznych, przyczyn i okoliczności popełnienia przez skazanego przestępstwa, uprzedniej karalności, stopnia podatności skazanego na wpływy podkultury przestępczej, zachowań wskazujących na możliwość występowania za-

20 Zalecenie Komitetu Ministrów (2003)²⁰ dotyczące nowych sposobów postępowania w kwestii przestępczości nieletnich oraz roli systemu wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich. Tekst (w:) Prawa dziecka..., *op. cit.*, s. 557 i n.

21 Wyjątkiem od tej zasady jest umieszczenie nieletniego w systemie terapeutycznym ze względu na niepsychotyczne zaburzenia psychiczne, upośledzenie umysłowe czy uzależnienie od alkoholu lub innych środków odurzających lub psychotropowych czy niesprawność fizyczną.

22 Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 kwietnia 2013 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz.U. poz. 1067).

burzeń psychicznych albo uzależnienia od alkoholu, środków odurzających lub substancji psychotropowych, umiejętności przystosowania się skazanego do warunków i wymagań zakładu, wyników badań psychologicznych, a także psychiatrycznych. Uwzględnia również informacje dotyczące przyczyn nieprzestrzegania przez skazanego norm prawnych lub niedostosowania społecznego, funkcjonowania skazanego w kontaktach społecznych i podstawowych problemów skazanego. Indywidualny program oddziaływania aktualizuje się w zależności od potrzeb, wynikających z oceny postępów skazanego w realizacji programu i zmiany sytuacji.

Ustawodawca, w przypadku nieletnich, szczególną wagę przywiązuje do nauczania, gdyż – jak podkreślono w uzasadnieniu do kodeksu karnego wykonawczego²³ – odpowiednie wykształcenie, zwłaszcza młodszych wiekiem skazanych, stanowi warunek prawidłowej adaptacji w społeczeństwie. Obowiązkowi nauczania podlega skazany, który nie ukończył 18. roku życia²⁴. W zakładach karnych prowadzi się nauczanie obowiązkowe w zakresie szkoły podstawowej i gimnazjum, a także umożliwia się nauczanie w zakresie ponadpodstawowym i na kursach zawodowych. Zakład karny ma obowiązek prowadzenia nauczania stosownie do możliwości i uzdolnień młodocianych. Skazany, który nie ukończył 18. roku życia, jest transportowany do właściwego zakładu, przy którym funkcjonuje odpowiednia dla niego szkoła, w miarę możliwości najbliższej jego miejsca zamieszkania. Zaś gdy zachodzi konieczność zorganizowania nauczania obowiązkowego dla jednego lub kilku skazanych, naukę organizuje się w wymiarze czasowym przewidzianym dla nauczania indywidualnego. Pierwszeństwo w objęciu nauczaniem w szkole ponadpodstawowej (ponadgimnazjalnej) i na kursach zawodowych mają skazani, którzy nie mają wyuczonego zawodu, albo po odbyciu kary nie będą mogli go wykonywać. Zakład karny, skazanym niemającym wystarczających środków pieniężnych, udostępnia nieodpłatnie niezbędne podręczniki i pomoce naukowe.

Godzi się zauważyć, iż skazani mogą za zgodą dyrektora zakładu karnego uczyć się w szkołach poza obrębem zakładu, jeżeli spełniają ogólnie obowiązujące wymagania w oświacie publicznej, zachowują się poprawnie oraz nie zagrażają porządkowi publicznemu (art. 131 kkw.). Skazany, który się uczy, po roku nauki, gdy wywiązuje się z obowiązków nauczania, może uzyskać 14-dniowy urlop. W ramach urlopu korzysta z takich uprawnień i ulg, jak: dodatkowe lub dłuższe widzenie, dodatkowy zakup artykułów żywnościowych oraz przedmiotów dopuszczonych do sprzedaży

---

23 Uzasadnienie rządowego projektu kodeksu karnego wykonawczego, (w:) Nowe kodeksy karne z uzasadnieniami: Kodeks karny, Kodeks postępowania karnego, Kodeks karny wykonawczy, Warszawa 1997, s. 545.

24 Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 kwietnia 2013 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości w sprawie szczegółowych zasad i trybu prowadzenia nauczania w zakładach karnych (Dz.U. poz. 1601).

w zakładzie karnym, dłuższe spacery, pierwszeństwo lub częstszy udział w zajęciach kulturalno-oświatowych, z zakresu kultury fizycznej i sportu.

W zakładach karnych jest realizowanych – przez funkcjonariuszy oraz pracowników oddziałów penitencjarnych i terapeutycznych – szereg programów resocjalizacyjno-terapeutycznych przygotowujących skazanych do społecznej readaptacji²⁵. W przypadku skazanych nieletnich szczególnie istotne znaczenie mają programy w zakresie przeciwdziałania przemocy i agresji oraz uzależnieniom, zwłaszcza od środków odurzających oraz programy kształtowania umiejętności społecznych i poznawczych, jak również poprawy czy wzmocnienia relacji rodzinnych.

W obu przywoływanych powyżej dokumentach międzynarodowych za istotne, w społecznej readaptacji skazanych, uznano kontakty nieletniego ze światem poza murami zakładu karnego. Sugerowane formy kontaktów to odwiedziny rodziny, innych osób i przedstawicieli organizacji.

Także nasz ustawodawca istotną wagę przywiązuje do kontaktów skazanego ze światem poza murami zakładu, dopuszczając różne formy ich realizacji. Godzi się zauważyć, iż w katalogu praw skazanego wskazano na prawo do utrzymywania więzi z rodziną (art. 102 pkt 2 kkw.) i prawo do komunikowania się z przedstawicielami stowarzyszeń, fundacji, organizacji oraz instytucji, których celem jest pomoc skazanym w społecznej readaptacji (art. 102 pkt 8 kkw.). Formy kontaktów to: korespondencja, rozmowy telefoniczne, na Skypie, widzenia (w zakładach karnych dla młodocianych typu zamkniętego i półotwartego skazani, zgodnie z art. 91a kkw., mają prawo do dodatkowego widzenia). Kontakty ze światem poza murami zakładu karnego to również – w przypadku skazanych odbywających karę pozbawienia wolności w zakładzie karnym typu półotwartego, a taki typ zakładu jest preferowany w stosunku do nieletnich, oraz w zakładzie typu otwartego – możliwość nauki, uczestniczenia w szkoleniach, zajęciach terapeutycznych czy kulturalno-oświatowych lub sportowych organizowanych poza terenem zakładu karnego. Szczególnie istotne są zezwolenia na czasowe opuszczenie zakładu karnego. Należy tu wskazać na tzw. przepustkę losową w celu odwiedzenia poważnie chorego członka rodziny, uczestnictwa w pogrzebie członka rodziny lub w innych wypadkach szczególnie ważnych dla skazanego

25 Zob. Zarządzenie nr 02/04 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 24 lutego 2004 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresu czynności funkcjonariuszy i pracowników oddziałów penitencjarnych i terapeutycznych, www.coss.w.pl/file/redir.php?id=5752 (data dostępu: 2.02.2017 r.); Zarządzenie nr 28/2013 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w sprawie realizacji projektu predefiniowanego nr 112/2013 „Realizacja szkoleń podnoszących kompetencje społeczno-zawodowe więźniów oraz stworzenie warunków ułatwiających podtrzymywanie więzi rodzinnych w celu zwiększenia efektywności ich powrotu do społeczeństwa po zakończeniu wykonywania kary”, www.coss.w.pl/file/redir.php?id=5962 (data dostępu: 2.02.2017 r.); Zob. także A. Bochniewicz, Programy readaptacji społecznej skazanych, (w:) pr. zb. Oddziaływanie penitencjarne i terapeutyczne w zakładach karnych i aresztach śledczych w 2010 r., Warszawa 2011, s. 101-114; „Nowa Droga” program dla młodych więźniów, www.lublin.onet.pl.nowa-droga-program-dla-mloдых-wiezniow/xzhwv (data dostępu: 2.02.2017 r.).

(art. 141a § 1 kkw.), przepustki w zakładzie karnym typu półotwartego (art. 91 pkt 7 kkw.) i otwartego (art. 91 pkt 8 kkw.) oraz nagrody w postaci zezwolenia na widzenie bez dozoru poza obrębem zakładu karnego z osobą najbliższą lub godną zaufania na okres nieprzekraczający jednorazowo 30 godz. (art. 138 pkt 7) i zezwolenia na opuszczenie zakładu karnego na okres nieprzekraczający jednorazowo 14 dni (art. 138 pkt 7 kkw.).

W Zasadach europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec nieletnich uwagę poświęcono również przygotowaniu nieletniego do zwolnienia i udzieleniu mu pomocy. Pomoc jest istotna i nie pozostaje bez wpływu na efekty wykonywania kary. Jej brak może te efekty zniwelować. W tym celu, zdaniem twórców Zasad europejskich dotyczących kar i środków alternatywnych stosowanych wobec nieletnich, ważne jest podejmowanie odpowiednich działań (pkt 101.1.). Zaleca się także współpracę różnych służb, która powinna się koncentrować na formach wsparcia nieletniego. Przykładowo wskazano na znalezienie rodziny zastępczej i zapewnienie pomocy w rozwijaniu relacji społecznych, znalezienie zakwaterowania, dalszą edukację i szkolenie, znalezienie zatrudnienia, skierowanie do odpowiednich służb socjalnych i ośrodków opieki zdrowotnej, zapewnienie wsparcia finansowego.

Także to zalecenie wypełniamy. W uzasadnieniu rządowego projektu kodeksu karnego wykonawczego²⁶ czytamy: „Właściwe przygotowanie skazanych do zwolnienia z zakładów karnych może wywierać istotny wpływ na efekty wykonywania kary – może je zwiększać albo przeciwnie – może je niekiedy niwelować”. Szczególnie zaś istotna, jak już wskazano, jest pomoc w pierwszym okresie po opuszczeniu zakładu karnego, gdyż problemy adaptacyjne pojawiające się po opuszczeniu przez skazanego zakładu karnego, a wynikające z dobrze rozpoznanych przez naukę zdrowotnych, psychicznych i społecznych aspektów izolacji mogą zniweczyć najlepiej prowadzone oddziaływania. Nie możemy też zapominać, iż dolegliwość kary nie może rozciągać się na okres po jej odbyciu.

Należy wskazać na wyodrębnienie okresu do 6 miesięcy przed przewidywanym warunkowym przedterminowym zwolnieniem lub końcem kary jako czasu przygotowania skazanego do życia po zwolnieniu (art. 164 kkw.). Właściwie jest to intensyfikacja działań, gdyż cały pobyt w zakładzie karnym jest skoncentrowany na przebiegu readaptacji po zakończeniu kary. Administracja, zgodnie z regulaminem organizacyjno-porządkowym wykonywania kary pozbawienia wolności²⁷, w tym okresie uaktualnia dane zebrane w trakcie badań osobopoznawczych, a dotyczące potrzeb skazanego po opuszczeniu zakładu karnego, jak też ustala sposób nawiązania i utrzy-

---

26 Uzasadnienie rządowego projektu nowego kodeksu karnego wykonawczego, (w:) Nowe kodeksy karne..., *op. cit.*, s. 560.

27 Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności (Dz.U. poz. 2231).

mywania przez skazanego kontaktu z kuratorem sądowym oraz przedstawicielami organizacji, instytucji, stowarzyszeń, których celem statutowym jest pomoc skazanym w społecznej readaptacji. W chwili opuszczania zakładu karnego skazany otrzymuje pomoc doraźną oraz informacje o adresach i kompetencjach instytucji oraz organizacji społecznych udzielających pomocy materialnej, medycznej, w znalezieniu pracy i zakwaterowania, a także porad prawnych. Pomocy poza Służbą Więzienną udzielają również zawodowi kuratorzy sądowi i jednostki spoza sektora finansów publicznych, które otrzymały dotację celową ze środków Funduszu Pomocy Ofiarom Przestępstw i Pomocy Postpenitencjarnej. Ustawodawca obowiązuje też właściwe organy administracji rządowej i samorządu terytorialnego do udzielania – w celu ułatwienia społecznej readaptacji skazanych, a w szczególności przeciwdziałania powrotowi do przestępstwa – skazanym i ich rodzinom niezbędnej pomocy, zwłaszcza medycznej, w znalezieniu pracy i zakwaterowaniu, a także porad prawnych (art. 41 § 2 kkw.).

3. Spojrzenie z perspektywy standardów międzynarodowych odnoszących się do postępowania z nieletnimi w zakładach karnych na regulacje krajowe pozwala stwierdzić, iż uwzględniono w nich główne zalecenia. Ten wniosek uzasadnia negatywną odpowiedź na postulat wyodrębnienia zakładu karnego dla nieletnich. Oczywiście należy zgodzić się, iż w kodeksie karnym wykonawczym nie można pominąć kategorii skazanych nieletnich. Budowa odrębnego zakładu dla tej kategorii skazanych jawi się jako zbędna z kilku powodów. Jest to nieliczna grupa. Tak więc umieszczenie tych skazanych w jednym zakładzie znacznie utrudniałoby kontakty z rodziną, a przecież, zgodnie z Zasadami europejskimi dotyczącymi kar i środków alternatywnych stosowanych wobec nieletnich, skazany powinien przebywać w zakładzie karnym położonym najbliżej jego miejsca zamieszkania (pkt 55). Najlepsze rozwiązanie to umieszczenie tych skazanych w zakładach karnych typu półotwartego, w wyodrębnionych oddziałach ze zwiększoną liczbą wychowawców posiadających doświadczenie i predyspozycje do pracy z nieletnimi. Wydaje się także celowe preferowanie form aktywności, które mogą być realizowane, gdy brak zagrożenia społecznego ze strony skazanego, w warunkach wolnościowych, zintensyfikowanie form i częstotliwości kontaktów z rodziną, oczywiście gdy jest to rodzina wydolna wychowawczo, zaś gdy nie stwierdzono zagrożenia społecznego, przenoszenie tych skazanych do zakładów typu otwartego, co pozwoli na realizowanie szeregu form aktywności w warunkach wolnościowych.

BIBLIOGRAFIA

- Bochniewicz A., Programy readaptacji społecznej skazanych, (w:) pr. zb. Oddziaływania penitencjarne i terapeutyczne w zakładach karnych i aresztach śledczych w 2010 r., Warszawa 2011.
- Bulenda T., Kategoryzacja w postępowaniu penitencjarnym, (w:) T. Bulenda, W. Knap, Z. Lasocik (red.), Więziennictwo na początku XXI wieku. III Kongres Penitencjarny, Warszawa 2007.

- Bulenda T., Uwięzieni w okresie małoletniości. Wokół kategoryzacji osób pozbawionych wolności, (w:) A. Rzepliński, I. Rzeplińska, M. Niełacna, P. Wiktorska (red.), *Pozbawienie wolności – funkcje i koszty*. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego, Warszawa 2013.
- Hołda Z., *Status prawny skazanego odbywającego karę pozbawienia wolności (ze szczególnym uwzględnieniem statusu zakładowego)*, Lublin 1988.
- Hołda Z., Postulski K., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Gdańsk 1998.
- Jaros P.J., *Prawa dziecka. Dokumenty Rady Europy*, Warszawa 2012.
- Kobes K., *Zasada proporcjonalności w postępowaniu z nieletnimi*, (w:) T. Dukiet-Nagórska, *Zasada proporcjonalności w prawie karnym*, Warszawa 2010.
- Kobes P., *Orzekanie i wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec nieletnich w Polsce*, Warszawa 2015.
- Kobes P., *O potrzebie stosowania systemu wykonywania kary pozbawienia wolności wobec nieletnich sprawców przestępstw*, „Prokuratura i prawo” 2015, nr 1.
- Konarska-Wrzosek V., *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013.
- Konarska-Wrzosek V., *Zakład poprawczy czy zakład karny dla nieletnich?*, (w:) A. Rzepliński, I. Rzeplińska, M. Niełacna, P. Wiktorska (red.), *Pozbawienie wolności – funkcje i koszty*. Księga Jubileuszowa Profesora Teodora Szymanowskiego, Warszawa 2013.
- Machel H., *Sens i bezsens resocjalizacji penitencjarnej – casus polski*. Studium penitencjarno-pedagogiczne, Kraków 2006.
- Nowe kodeksy karne z uzasadnieniami*. Kodeks karny, Kodeks postępowania karnego, Kodeks karny wykonawczy, Warszawa 1997.
- Płatek M., *Rola prawa karnego wykonawczego w zapobieganiu przestępczości*, „Studia Iuridica” 2000, nr XXXVIII.
- Rodakiewicz W.G., *Młodociani przestępcy w prawie karnym wykonawczym*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2000, t. 5.
- Sienkiewicz Z., *Dyrektywy wymiaru kary wobec nieletnich i młodocianych*, (w:) T. Kaczmarek (red.), *System Prawa Karnego. Nauka o karze. Sądowy wymiar kary*, T. 5, Warszawa 2015.
- Szymanowski T., *Prawo karne wykonawcze z elementami polityki karnej i penitencjarnej*, Warszawa 2017.
- Szymanowski T., *Przestępczość i więziennictwo w krajach europejskich (na podstawie informacji statystycznych)*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2016, nr 90.